

GEZINSORIENTATIES IN DE WESTERSE WERELD: EEN BENADERING MET LATENTE KLASSE-ANALYSE

Agnes van den Elzen

1. INLEIDING

Tot aan de jaren zestig heeft het gezin een centrale plaats in het maatschappelijk en individuele leven. Hierna is deze dominante positie van het gezin aangetast en ontstaan de fenomenen van het ongehuwd samenwonen en het verrichten van betaald werk door (gehuwde) vrouwen. Deze structurele veranderingen kunnen niet los worden gezien van de culturele veranderingen, dat wil zeggen de veranderingen in de normen en waarden, die zich ten aanzien van het gezin hebben voorgedaan. Een oorzaak van deze culturele veranderingen is het individualiseringsproces. De veronderstelde richting van dit proces is, dat de gezinscultuur zich in toenemende mate gaat kenmerken door een benadrukking van de zelfontplooiing, waarbij de verwezenlijking van persoonlijke doelen en wensen centraal staat. In dit artikel wordt nagegaan in hoeverre dit proces van individualisering is voortgeschreden. Vragen over het gezin zijn voorgelegd aan respondenten uit 14 Westerse landen op twee tijdstippen te weten, 1981 en 1990. Meer specifiek gaat het hierbij om de opvattingen ten aanzien van het huwelijk, de ouder-kind relatie en de opvoeding. Nagegaan wordt of in de periode 1981-1990 de gezinsoriëntatie in de Westerse wereld zich inderdaad, conform het individualiseringsproces, kenmerkt door een toenemende nadruk op zelfontplooiing. Naast deze algemene trend voor de Westerse wereld is er specifiek gekeken naar de gezinsoriëntatie van mannen/vrouwen, jongeren/ouderen en voor burgers uit verschillende landen. Voor dit laatste zijn drie landen met verschillende verzorgingsarrangementen geselecteerd te weten, Zweden, West-Duitsland en de Verenigde Staten. Tot slot, is de samenhang tussen gezinsoriëntatie en de houding tot seksualiteit en abortus geanalyseerd.

Dit artikel is als volgt opgezet. Als eerste wordt dieper ingegaan op de veranderingen rondom het gezin zoals die zich de afgelopen drie decennia hebben voorgedaan (paragraaf 2). Vervolgens komt de relatie tussen gezinsoriëntatie en de ontwikkeling van verzorgingsstaten aan bod (paragraaf 3). In paragraaf 4 worden hypothesen geformuleerd omtrent de verwachte preferentie voor de onderzochte gezinsaspecten. Na weergave van de data en de operationalisering van de begrippen (paragraaf 5) staat in

paragraaf 6 de toetsing van de hypothesen centraal. Met een samenvatting en discussie wordt dit artikel afgesloten (paragraaf 7).

2. HET GEZIN VOOR EN NA DE JAREN ZESTIG

Het moderne gezin (Kooy, 1977; Zwaan, 1993), bestaande uit een gehuwde man en vrouw met hun ongetrouwde kinderen (Kooy, 1977; Weeda, 1989), krijgt aan het begin van deze eeuw zijn monopoliepositie in de Westerse wereld en behoudt deze tot aan de jaren zestig. Een belangrijke oorzaak hiervan is de toenemende welvaart. Dit leidt op de eerste plaats tot een groei in arbeidsplaatsen waardoor de bestaanszekerheid toeneemt en velen zich een huwelijk kunnen veroorloven (De Hoog, 1989). Een tweede gevolg van de welvaart is de opkomst van verzorgingsarrangementen. Westerse overheden nemen maatregelen om het gezinsleven te reguleren, zoals een stelsel van materiële voorzieningen en sociale hulpverlening (De Regt, 1993).

De cultuur van dit moderne gezinsleven is onderdeel van de burgerlijke ideologie waarin de 'bijna heilige viereenheid: liefde, seksualiteit, huwelijk en voortplanting' (Zwaan, 1993: 12) centraal staat. De macht en de invloed van de kerk en Christelijk religie op dit gezinsethos is groot (Weeda, 1981; Zwaan, 1994). Kenmerkende aspecten van het gezinsethos zijn ondermeer dat het huwelijk wordt gesloten op basis van liefde en onverbrekelijk is. Seksualiteit is voorbehouden aan gehuwden en het krijgen van kinderen is hierbij een vanzelfsprekend gevolg (zie ook: Weeda, 1989: 40-42). Hoewel man en vrouw binnen het huwelijk gelijk zijn bestaat er wel een sterke rolverdeling tussen de echtgenoten. De man verricht de betaalde arbeid en onderhoudt zijn gezin financieel en de vrouw zorgt voor de huishouding en de kinderen. De 'moederschapsideologie' kent in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig van deze eeuw haar hoogtepunt. De vrouw kiest vanuit een 'natuurlijke' behoefte voor kinderen, die als de kroon op het huwelijk worden gezien. Continue aandacht en liefde van de moeder voor de kinderen wordt als belangrijk gezien en het verrichten van betaald werk door moeders is dan ook weinig vanzelfsprekend.

Halverwege de jaren zestig ontstaan er ingrijpende demografische veranderingen op het gebied van de persoonlijke leefsfeer (Van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1987). Het belangrijkste demografische aspect is de toegenomen pluriformiteit van leefvormen, zoals het ongehuwd samenwonen en het alleen wonen. Hiermee wordt er getornd aan de monopoliepositie van het gezin en treedt er een relativering van het huwelijk op (Van den Akker, 1988). Ook het aantal echtscheidingen neemt toe, hetgeen leidt tot een toename in het aantal eenoudergezinnen. Daarnaast doet zich een daling voor in het geboortecijfer, in sommige Westerse landen zelfs tot onder het vervangingsniveau (1).

Volgens Van de Kaa (1987) en Lesthaeghe (1987) zijn deze demografische ontwikkelingen een uiting van individualisering. Dit proces kenmerkt zich door een benadrukking van de zelfontplooiing, waarmee de cultuur rondom de persoonlijke leefsfeer zich meer en meer gaat kenmerken door eigen keuzes en autonomie. Individualisering wordt gedefinieerd als de toenemende autonomie van mensen om hun eigen normen, waarden en leefstijlen te kiezen, waarbij de invloed van traditionele instituties afneemt (Halman, 1991; Ester e.a., 1993). Een en ander leidt ertoe dat de

vaststaande patronen van het burgerlijke gedragspatroon sterk onder druk komen te staan. Wordt er bij de opkomst van het burgerlijke gedragspatroon gesproken van het moderne gezin, dan is de gezinscultuur vanaf de jaren zestig volgens sommigen te kenmerken als postmodern (Shorter, 1975; Van den Akker en Mandemaker, 1991). Giddens (1992) kenmerkt de culturele veranderingen rondom de persoonlijk leefsfeer als een democratiseringsproces met als doel 'pure relaties' tussen partners en tussen ouders en hun kinderen. Het gaat hierbij om de kwaliteit van de relatie met als belangrijkste principes autonomie, zelfontplooiing, intimiteit en wederzijds respect en vertrouwen. Het vanzelfsprekende gezag van ouders over hun kinderen is minder geworden en de aandacht binnen de opvoeding voor zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid voor de kinderen neemt toe. De Swaan (1983) spreekt in dit verband van de overgang van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding. Jacobs (1989) ziet de culturele gezinsveranderingen als een ontvoeringsproces, waarin de loskoppeling van huwelijk en gezin centraal staat. Seksualiteit is losgekoppeld van huwelijk en voortplanting en heeft een waarde in zichzelf. Ouderschap is een optie geworden waar men autonoom voor kan kiezen en een huwelijk is daarvoor niet langer vanzelfsprekend de enige vorm. Door de toegenomen individualisering en emancipatie veranderen de genderposities, met name die van vrouwen (Giddens, 1992). De arbeidsparticipatie van vrouwen neemt sterk toe en ook het standaard stramien van huwelijk en kinderen wordt doorbroken. De komst van kinderen betekent niet langer meer dat de vrouw met werken stopt. Het aantal vrouwen dat naast het moederschap (in meer of mindere mate) blijft werken neemt toe en kinderopvang door derden doet zijn intrede. Ook de positie van mannen/vaders als de kostwinner die op afstand zijn kinderen opvoedt en zich weinig bekommert om de arbeid binnenshuis, is niet langer onomstreden (2). Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een verminderde invloed van de standaard sekserollen op mannen en vrouwen. Er ontstaat een nieuwe ideologie die uitgaat van gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen. Doorgaans wordt van vrouwen wel verwacht dat ze naast de betaalde arbeid de zorg voor de huishouding op zich nemen, de zogenaamde 'dubbele moraal' (Van der Avort, 1987; Marsh en Arber, 1992).

3. GEZINSWAARDEN EN VERZORGINGSSTAAT

De beschreven veranderingen ten aanzien van gezin en gezinsleven zijn beïnvloed door de ontwikkeling van verzorgingsstaten (Inglehart, 1990; Sociaal en Cultureel Planbureau, 1994; Halman, 1994). Wetgeving en regelingen, hebben invloed op het tempo van de ontwikkelingen (Weeda, 1985). Daarnaast hebben verzorgingsarrangementen ook een invloed op de waarden die burgers ondersteunen (Inglehart 1977, 1990; Gundelach, 1994). Dit is slechts een kant van de medaille, want hoewel arrangementen hun invloed hebben op de waarden van mensen, hebben de waarden van mensen ook hun invloed op de ontwikkeling van verzorgingsarrangementen in een land (3).

Esping-Andersen (1990) toont aan dat Westerse landen verschillende verzorgingsstaten vertegenwoordigen. Zweden is een sociaal-democratische verzorgingsstaat waarin gestreefd wordt naar zelfstandigheid en arbeidsparticipatie voor iedereen. Dit uit zich in arrangementen gericht op het individu, los van sekse, status en beroep. Deze arrangementen zijn vrij en voor iedereen in gelijke mate toegankelijk. Daarnaast

kenmerken deze staten zich door uitgebreide zorgvoorzieningen. West-Duitsland is een corporatistische verzorgingsstaat. Hierin zijn de arrangementen sterk gebaseerd op de kerk en het traditionele gezin. De man is kostwinner en niet-werkende vrouwen worden van de sociale zekerheid uitgesloten. In de liberale verzorgingsstaat, de Verenigde Staten, staat de markt-werking centraal. Het staatsbeleid kenmerkt zich door een aanmoediging van de markt om zorg te dragen voor geprivatiseerde sociale zekerheden.

In de typologie van Siaroff (1993) worden landen ingedeeld naar een combinatie van enerzijds de arbeidsparticipatie van vrouwen en anderzijds de mate waarin het sociale zekerheidsstelsel gebaseerd is op vrouwen (zoals kinderopvang, zwangerschaps- en ouderschapsverlof). Ook op deze aspecten verschillen Zweden, West-Duitsland en de Verenigde Staten van elkaar. In Zweden is sprake van een reële keuze voor vrouwen tussen werk of gezin. Het verrichten van betaalde arbeid is aantrekkelijk voor vrouwen en de gelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt is groot. Aan de andere kant is er sprake van een goed stelsel van sociale zekerheden voor het gezin, die uitgekeerd worden aan de moeder. In de Verenigde Staten is er sprake van minimale sociale zekerheden voor het gezin, maar is er wel een (formele) gelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. West-Duitsland kenmerkt zich juist door een beleid dat vrouwen aanmoedigt om niet te werken.

4. HYPOTHESEN

Om de culturele overgang ten aanzien van het gezin te kunnen onderzoeken is het nodig om de waarden die staan voor de toegenomen autonomie van mensen te onderscheiden van de waarden die staan voor de invloed van de traditionele instituties, zoals de kerk, de buurt en het gezin (zie ook: Felling e.a., 1983; Halman e.a., 1987; Halman, 1991; Inglehart, 1977; 1990; Ester e.a., 1993). Om die reden wordt in deze studie de veranderende oriëntatie ten aanzien van het gezin gemeten door het onderscheid in instrumentele en expressieve waarden.

In instrumentele waarden staat een gerichtheid op zekerheid en veiligheid centraal. Hieraan wordt het meest voldaan door een vasthouden aan de waarden zoals die door de traditionele instituties geformuleerd zijn, oftewel 'de veiligheid van de vanzelfsprekendheid' (Van den Akker en Mandemaker, 1991: 19). Dit past binnen het burgerlijke, traditionele gezinsethos en kenmerkt zich, zoals eerder uiteengezet, door de samenhangende opvattingen dat het huwelijk duurzaam is, dat seksualiteit en het krijgen van kinderen alleen binnen het huwelijk toegestaan is, dat bij de opvoeding van kinderen de disciplinerende taakverdeling centraal staat en dat een gescheiden taakverdeling tussen mannen en vrouwen gewenst is (4).

De kern van de expressieve gezinswaarde is de behoefte aan zelfontplooiing. Hierbij staan in de relaties tussen partners en tussen ouders en hun kinderen de aspecten van ontplooiing, respect en intimiteit voorop. Een bijkomend gevolg is dat benadrukking van zelfontplooiing leidt tot een afnemende vanzelfsprekendheid van de opvattingen rondom het burgerlijke gedragspatroon. Het verwezenlijken van eigen doelen en wensen vormt nu immers de leidraad van het leven en dit hoeft niet in overeenstemming te zijn met de standaard.

De moderne samenleving kenmerkt zich door vrijheid en autonomie van het individu. De consequentie hiervan is dat zowel expressieve als instrumentele waarden worden onderschreven door burgers. In deze zin is er sprake van een pluriform patroon in de gezinsoriëntatie, hetgeen in recent cross-nationaal onderzoek bevestigd wordt (5). De gevonden pluriformiteit in deze studies kan mogelijk veroorzaakt zijn door het gegeven dat de aspecten rondom gezin en gezinsleven afzonderlijk geanalyseerd zijn. Zo wordt in de studie naar gezinswaarden van Van den Akker e.a., (1993: 120) geconcludeerd dat er in de periode 1981-1990 geïndividualiseerder gedacht wordt over het huwelijk, maar traditioneler over de gezinsstructuur (6). In deze studie wordt een poging ondernomen om deze gezinsaspecten in onderlinge samenhang te onderzoeken. Dit leidt tot een indeling van respondenten in groepen die zich kenmerken door een instrumentele dan wel expressieve oriëntatie voor het gezin. De verwachting hierbij is dan, gegeven de assumptie dat individualisering een continu proces is, dat de groep die expressief over het gezin denkt in 1990 groter is dan in 1981, terwijl de groep die instrumenteel over het gezin denkt in deze periode kleiner is geworden. Dit geeft de volgende hypothese:

Onderschrijving van gezinswaarden door de tijd heen:

H1 In 1990 worden de expressieve gezinswaarden sterker en de instrumentele gezinswaarden zwakker ondersteund dan in 1981.

Omdat het individualiseringsproces vanaf de jaren zestig een snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt, mag verondersteld worden dat jongeren expressievere opvattingen over het gezin hebben dan ouderen. Jongeren zijn immers gesocialiseerd in een modernere samenleving met een meer op de zelfontplooiing gerichte gezinsoriëntatie. In de huidige tijd wordt bijvoorbeeld seksualiteit niet langer geassocieerd met het door de kerken gepropageerde idee van huwelijk en voortplanting. Tegenwoordig staan de fijne/plezierige kanten van de seksualiteit centraal en is dit grotendeels losgekoppeld van huwelijk en voortplanting. Daarentegen zijn ouderen opgegroeid in een tijd waarin de door de kerken geformuleerde opvatting van 'geen sex voor het huwelijk' als vanzelfsprekend werd beschouwd. Deze overwegingen leiden tot de volgende hypothese:

Onderschrijving van gezinswaarden door jongeren en ouderen:

H2 Jongeren ondersteunen in sterkere mate de expressieve en in mindere mate de instrumentele gezinswaarden dan ouderen.

Zoals vermeld is een ander aspect van de individualisering de emancipatie van vrouwen. Door deze emancipatie zien vrouwen huwelijk en moederschap niet langer als de enige levensbestemming. Vrouwen beginnen (in sterkere mate) te participeren op de arbeidsmarkt en van mannen wordt verwacht dat ze een bijdrage leveren aan de onbetaalde arbeid. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een verminderde invloed van de traditionele sekserollen op mannen en vrouwen. Dit impliceert de verwachting dat de preferentie voor bepaalde gezinswaarden onafhankelijk zal zijn van de sekse van individuen:

Onderschrijving van gezinswaarden door mannen en vrouwen:

H3 In de preferentie voor bepaalde gezinswaarden is sekse geen onderscheidend criterium meer.

Deze drie effecten (hypothesen) worden in de gehele Westerse wereld, dus ook in Zweden, West-Duitsland en de Verenigde Staten verwacht. Daarnaast wordt er van uitgegaan dat er sprake is van een afzonderlijk effect van de kenmerken van de verzorgingsstaat op de onderschrijving van gezinswaarden door burgers. Hierbij wordt verondersteld dat hoe meer de verzorgingsarrangementen zijn gebaseerd op het individu, hoe groter de mogelijkheden voor het individualiseringsproces en de daarmee samenhangende preferentie voor de expressieve gezinswaarden. Zoals in paragraaf drie beschreven, is er in Zweden sprake van de meest individuele arrangementen. Op basis hiervan wordt verwacht dat de respondenten uit Zweden de expressieve gezinswaarden het meest zullen ondersteunen en dat dit samengaat met de minste onderschrijving van de instrumentele gezinswaarden. In West-Duitsland zijn de arrangementen gebaseerd op een traditionele organisatie van het gezin. Dit brengt de veronderstelling met zich mee dat dit een negatief effect heeft op het individualiseringsproces. Dit leidt tot de verwachting dat West-Duitsers de instrumentele gezinswaarden het meest prefereren en de expressieve gezinswaarden het minst. De verwachting is verder dat de preferentie voor bepaalde gezinswaarden door de Amerikanen tussen de twee bovengenoemde landen in zit:

Onderschrijving van gezinswaarden in verzorgingsstaten:

H4 Respondenten uit Zweden steunen de expressieve gezinswaarden het meest en de instrumentele gezinswaarden het minst, gevolgd door de respondenten uit de Verenigde Staten. De respondenten uit West-Duitsland prefereren de expressieve gezinswaarden het minst en de instrumentele gezinswaarden het meest.

De uiteengezette culturele veranderingen ten aanzien van het gezin gaan gepaard met veranderingen in de seksuele moraal en de toelaatbaarheid van abortus (Van den Akker e.a., 1993). Deze relatie wordt onderzocht door na te gaan in hoeverre de gezinsoriëntatie samenhangt met de tolerantie ten aanzien van seksualiteit en abortus. De verwachting hierbij is, dat respondenten met een expressieve oriëntatie ten aanzien van het gezin zich kenmerken door een tolerantere houding ten opzichte van abortus en seksualiteit. Mensen die een sterke voorkeur hebben voor de instrumentele gezinswaarden hebben een minder tolerante houding ten opzichte van deze twee aspecten. Dit leidt tot de volgende hypothese:

Samenhang gezinsoriëntatie en tolerantie:

H5 Respondenten met een expressieve gezinsoriëntatie hebben een tolerantere houding ten aanzien van seksualiteit en abortus dan respondenten met een instrumentele gezinsoriëntatie.

5. DATA EN OPERATIONALISATIE

De data zijn afkomstig van het Europese waardenonderzoek uit 1981 en 1990 (zie voor meer detail: Ester e.a., 1993). Dit onderzoek is ondermeer uitgevoerd in Frankrijk, Groot-Brittannië, West-Duitsland, Italië, Spanje, Nederland, België, Denemarken, Noorwegen, Zweden, Ierland, Verenigde Staten, Canada en IJsland. Deze 14 landen staan centraal in deze studie waarbij het aantal respondenten in 1981 meer dan 18.000 is en in 1990 bijna 22.000. De leeftijd van de respondenten is teruggebracht naar twee relevante categorieën, namelijk: de personen die a) vóór of tijdens de Tweede

Wereldoorlog geboren zijn (de ouderen) versus b) de mensen die na de tweede Wereldoorlog geboren zijn (de jongeren). (Zie voor meer details: bijlage 1).

Instrumentele gezinswaarden kenmerken zich door een vasthouden aan het traditionele gezinsethos, waarmee de behoefte aan veiligheid en zekerheid het meest verzekerd wordt. In expressieve waarden staat de zelfontplooiing van beide partners en van de kinderen centraal. In het Europese waardenonderzoek van zowel 1981 als 1990 zijn de respondenten over verschillende aspecten ten aanzien van het gezin ondervraagd. De items die bij de operationalisatie van instrumentele en expressieve gezinswaarden van belang zijn richten zich op de aspecten van huwelijk, gezin en opvoeding en zijn als volgt (7):

Instrumentele gezinswaarden:

1. *Opvattingen over aspecten die belangrijk zijn voor een succesvol huwelijk:*
 - a. goede huisvesting
 - b. kinderen
 - c. gemeenschappelijke smaak en interesse
2. *Opvattingen over de gezinsstructuur:*
 - a. men is van mening dat een kind om gelukkig op te groeien een thuis nodig heeft met zowel een vader als een moeder
 - b. men is van mening dat een vrouw om aan haar bestemming te voldoen kinderen dient te krijgen
3. *Opvattingen over de ouderkind relatie:*
 - a. men is van mening dat het er niet toe doet hoe iemands ouders zijn, men moet ze altijd respecteren en van ze houden
 - b. men vindt het de plicht van ouders om hun best te doen voor hun kinderen zelfs al gaat dat ten koste van hun eigen welzijn
4. *Opvattingen over aspecten die belangrijk zijn om kinderen aan te leren in de opvoeding:*
 - a. goede manieren
 - b. gehoorzaamheid

Expressieve gezinswaarden:

1. *Opvattingen over aspecten die belangrijk zijn voor een succesvol huwelijk:*
 - a. een gelukkige seksuele verhouding
 - b. het verdelen van de huishoudelijke taken
2. *Opvattingen over de gezinsstructuur:*
 - a. men is niet van mening dat een kind om gelukkig op te groeien een thuis nodig heeft met zowel een vader als een moeder
 - b. men is niet van mening dat een vrouw om aan haar bestemming te voldoen kinderen dient te krijgen

3. *Opvattingen over de ouder-kind relatie:*
 - a. men is van mening dat men niet verplicht is om z'n ouders te respecteren en van ze te houden als die ouders dat niet verdienen door hun gedrag en hun houding
 - b. men vindt dat ouders hun eigen leven moeten leiden. Men moet hen niet vragen hun eigen welzijn op te offeren ten behoeve van hun kinderen
4. *Opvattingen over aspecten die belangrijk zijn om kinderen aan te leren in de opvoeding:*
 - a. verbeelding/fantasia
 - b. onafhankelijkheid

De ontwikkelingen aan het eind van de jaren zestig hebben, naast de veranderende gezinscultuur, geleid tot een toenemende tolerantie ten aanzien van de seksualiteit. Om zicht te krijgen op de huidige seksuele moraal konden de respondenten van vijf items aangeven in hoeverre ze dit nooit (score 1) tot altijd (score 10) gerechtvaardigd vinden. Deze vijf items zijn 'getrouwde mensen die een verhouding met een ander hebben', 'seksuele omgang onder de legale leeftijd', 'homoseksualiteit', 'prostitutie' en 'echtscheiding'. Hoe hoger de score, hoe toleranter de houding ten opzichte van de seksualiteit (range: 1-50).

Een aspect wat samengaat met deze grotere seksuele vrijheid is de bespreekbaarheid van en in veel Westerse landen de versoepeling ten aanzien van de uitvoering van abortus. Aan de respondenten is gevraagd in welke vier situaties zij abortus goedkeuren of afkeuren. De vier verschillende situaties zijn: 'als de gezondheid van de moeder bedreigd wordt door de zwangerschap', 'als het waarschijnlijk is dat het kind met een lichamelijke handicap geboren wordt', 'als de vrouw niet getrouwd is' en 'als een getrouwd stel geen kinderen wil hebben'. Hoe hoger de score, hoe toleranter de houding ten opzichte van abortus (range: 1-8).

6. ANALYSE

Om na te gaan of de verwachte patronen ook empirisch teruggevonden worden is gewerkt met latente klasse-analyse, met als doel het construeren van een typologie (Hagenaars en Halman, 1989; Vermunt, 1991) (8). Op basis van de frequentieverdelingen van de manifeste variabelen (de indicatoren) wordt de kans berekend op een bepaald scorepatroon. Aan de hand van deze scorepatronen worden de respondenten verdeeld in een aantal typen/ groepen en dit zijn de latente klassen. Respondenten die in de ene latente klasse (groep) zijn ingedeeld hebben een hogere kans om met een bepaald item in te stemmen dan respondenten die in de andere groep zijn ingedeeld.

Aangezien latente klasse-analyse voor het eerst op deze geselecteerde items wordt uitgevoerd is de gevolgde werkwijze exploratief. In deze exploratie is nagegaan: 1) welke indicatoren het meest bruikbaar zijn voor de opstelling van de typologie en 2) het bepalen van het aantal latente klassen. Als eerste wordt ingegaan op de latente klasse-analyse van alle 14 Westerse landen tesamen (6.1). Vervolgens wordt aandacht besteedt aan de preferentie van gezinswaarden door verschillende groepen in de samenleving (6.2). In 6.3 wordt de samenhang tussen verzorgingsstaat en de

ondersteuning van gezinswaarden nagegaan. Tot slot, wordt ingegaan op de relatie tussen de enerzijds gezinsoriëntatie en anderzijds de houding tot seksualiteit en abortus (6.4).

6.1 Analyse veertien Westerse landen tesamen

De resultaten van de latente klasse-analyse in 1981 en 1990 voor alle 14 Westerse landen tesamen tonen aan dat van de 13 indicatoren er zes bruikbaar zijn voor de constructie van de typologie. Dit houdt in dat alleen het score-patroon op deze 6 variabelen duidelijke verschillen laat zien tussen de groepen. Van de indicatoren die verwijderd zijn bleek, voor zowel 1981 als 1990, dat ten aanzien van de aspecten die bijdragen tot een succesvol huwelijk alle groepen de hoogste kans hebben op een expressieve score ten aanzien van 'een gelukkige seksuele verhouding' en 'het verdelen van de huishoudelijke taken'. De twee opvattingen over de gezinsstructuur zijn eveneens verwijderd. Alle groepen hebben de hoogste kans op een instrumentele score op de stelling 'dat een kind om gelukkig op te groeien een thuis nodig heeft met zowel een vader als een moeder'. Ten aanzien van de stelling 'dat een vrouw om aan haar bestemming te voldoen kinderen dient te krijgen' hebben alle groepen de hoogste kans op een expressieve score. Twee opvoedingsitems zijn ook verwijderd te weten, 'gehoorzaamheid' en 'fantasie' omdat alle groepen de hoogste kans hebben om deze niet zo belangrijk te vinden. Dit is ten aanzien van 'gehoorzaamheid' een expressieve score en ten aanzien van 'fantasie' een instrumentele score. In de analyse van 1990 kwam daarnaast ook naar voren dat alle groepen de hoogste kans hebben op een instrumentele score op 'manieren'. Dit houdt in dat in 1990 alle groepen het aanleren van goede manieren een belangrijk opvoedingsdoel vinden. Dit in tegenstelling tot 1981 waarin de expressieve groep zich op dit punt onderscheidde van de rest omdat men het aanleren van manieren niet belangrijk vond in de opvoeding. Terwille van de vergelijkbaarheid over de periode 1981-1990 is dit item dan ook verwijderd.

De resultaten van de latente klasse-analyse staan vermeld in tabel 1. Terwille van de overzichtelijkheid staan de instrumentele antwoordcategoricën vet afgedrukt. Daarnaast is voor iedere groep de hoogste kans op een bepaald antwoord vet afgedrukt. Zoals uit tabel 1 blijkt is er gekozen voor een model met drie latente klassen omdat dit, voor beide tijdstippen, de beste relatie geeft tussen de fit van het model en de interpreteerbaarheid van de uitkomsten. De L2 waarde is in 1981: 250 ($p=0.00$) en in 1990: 258 ($p=0.00$). Een model met twee latente klassen is goed te interpreteren want dat bestaat uit een instrumentele en een expressieve groep. Aangezien dit model echter een beduidend slechtere fit heeft dan het model met drie klassen (L2 in 1981: 1536 en in 1990: 1674) is hiervoor niet gekozen. Modellen met vier klassen hebben weliswaar een betere fit (L2 in 1981: 63 en in 1990: 86) maar de interpreteerbaarheid van de klassen is hierbij onduidelijk.

Tabel 1: Resultaten latente klasse-analyse voor 14 Westerse landen over zes gezinsitems in 1981 en in 1990.

		1981			1990		
		Latente klasse:			Latente klasse:		
		1 instr.	2 rel.	3 expr.	1 instr.	2 rel.	3 expr.
opvattingen:							
goed huis:	zeer bel.	.63	.18	.25	.61	.16	.20
	red/niet	.37	.82	.75	.39	.84	.80
kinderen:	zeer bel.	.86	.41	.28	.90	.48	.39
	red/niet	.14	.59	.72	.10	.52	.61
interesse:	zeer bel.	.72	.15	.30	.73	.13	.29
	red/niet	.28	.85	.70	.27	.87	.71
respecteren:	eens	.77	.79	.24	.82	.86	.30
	oneens	.23	.21	.76	.18	.14	.70
plicht:	eens	.79	.81	.32	.80	.82	.41
	oneens	.21	.19	.68	.20	.18	.59
onafhankelijk:	ja	.23	.19	.53	.38	.33	.73
	nee	.77	.81	.47	.62	.67	.27
omvang klassen (%):		37	33	30	35	28	37

N.B. Voor deze tabel geldt:

Betekenis van de gemeten opvattingen:

- goed huis: goede huisvesting is belangrijk voor een succesvol huwelijk
 kinderen : kinderen zijn belangrijk voor een succesvol huwelijk
 interesse: gemeenschappelijke smaak en interesse zijn belangrijk voor een succesvol huwelijk
 respect: het doet er niet toe hoe iemands ouders zijn, men moet ze altijd respecteren en van ze houden
 plicht: het is de plicht van ouders om hun best te doen voor hun kinderen zelfs al gaat dat ten koste van hun eigen welzijn.
 onafhankelijk: het aanleren van onafhankelijkheid is een belangrijk aspect in de opvoeding

De interpretatie van tabel 1 is als volgt. De eerste latente klasse bevat de respondenten die de hoogste kans hebben op een instrumenteel antwoord op alle zes de indicatoren. Dit is de reden dat deze latente klasse instrumenteel genoemd wordt. Aan de andere kant (de derde latente klasse) bevinden zich de 'expressieven', de respondenten die de hoogste kans hebben op een expressieve score op alle zes de indicatoren. Naast deze twee groepen is er een tussengroep aanwezig (latente klasse 2) die een hoge kans hebben om op de indicatoren omtrent het huwelijk expressief te scoren en op de andere aspecten (relatie ouder-kind en de opvoeding) instrumenteel. Deze groep is relationeel genoemd omdat men een expressieve oriëntatie heeft ten aanzien van de relatie (het huwelijk).

Naast deze groepsindeling kunnen de resultaten ook op itemniveau geïnterpreteerd worden. Zo valt op dat de respondenten die zich bevinden in de relationele groep zowel in 1981 als in 1990 een hogere kans hebben om in te stemmen met aspecten als 'het is de plicht van ouders om hun best te doen voor hun kinderen', 'als kind dien je van je ouders te houden' en dat het aanleren van onafhankelijkheid een onbelangrijk opvoedingsdoel is. In die zin zijn deze respondenten instrumenteler dan de mensen in de instrumentele groep. Ten aanzien van de kans op instemming met de expressieve antwoorden gaat deze redenering niet op.

Bij de vergelijking door de tijd heen zien we dat zowel de instrumentele als de relationele groep in 1990 kleiner zijn en dat de omvang van de expressieve groep is toegenomen. Deze bevinding is een bevestiging van hypothese 1. Verder valt op dat voor de respondenten in de instrumentele groep in deze periode de kansen op een instrumentele score op vier indicatoren is toegenomen (met uitzondering van 'goed huis' en 'onafhankelijkheid'). Dit kan gezien worden als versterkte positionering van de gezinsoriëntatie. De kans op een instrumentele score is immers op vier van de zes items aanzienlijk verhoogd tussen 1981 en 1990. Ten aanzien van de expressieve groep neemt voor 3 items de kans op een expressieve score toe ('goed huis', 'interesse' en 'onafhankelijkheid'), echter voor de andere drie items niet. Bij de expressieve groep is er dus geen sprake van een duidelijker positionering. In de relationele groep neemt de kans op een expressieve score tussen 1981 en 1990 op twee van de drie items (iets) toe en ook de kans op een instrumentele score neemt op twee van de drie items iets toe. Aangezien bij de meerderheid van de items de kans op een bepaalde score is toegenomen profileert de relationele groep, net als de instrumentele, zich in 1990 duidelijker dan in 1981.

6.2 Groepen in de samenleving

De resultaten van de latente klasse-analyse voor de verschillende groepen in de samenleving (mannen/vrouwen en jongeren/ouderen) leiden tot hetzelfde meet-instrument als voor alle Westerse landen tesamen. Dit betekent dat voor alle vier de groepen de typologie gebaseerd is op (dezelfde) zes indicatoren waarbij een model met drie inhoudelijk dezelfde latente klassen het beste past (9). Aangezien het voor de toetsing van de hypothesen voldoende is om de omvang van de latente klassen te weten, staan deze vermeld in tabel 2.

Bij de vergelijking van de resultaten tussen jongeren en ouderen onderling komt naar voren dat in 1981 30% van de jongeren zich in de instrumentele groep bevindt tegenover 43% van de ouderen. In 1990 is dit respectievelijk 28% en 43%. Ook onderschrijven jongeren in sterkere mate de expressieve gezinswaarden dan ouderen. De omvang van de expressieve klasse is voor jongeren in 1981 38% en deze is in 1990 gegroeid tot 44%. Voor ouderen zijn deze percentages respectievelijk 23 en 27. Hiermee wordt hypothese twee bevestigd.

Tabel 2: Omvang van de latente klassen (in %) voor jongeren/ouderen en mannen/vrouwen in 1981 en 1990.

	1981			1990		
	instr.	rel.	expr.	instr.	rel.	expr.
jongeren	30	32	38	28	28	44
ouderen	43	34	23	43	30	27
mannen	35	35	30	33	30	37
vrouwen	38	32	30	36	27	37

Voor zowel de preferentie voor de instrumentele als de expressieve gezinswaarden geldt dat de verschillen tussen jongeren en ouderen in 1990 groter zijn dan in 1981. Dit neemt niet weg dat in beide groepen het aantal respondenten dat zich kenmerkt door een expressieve gezinsoriëntatie in deze periode is toegenomen, hetgeen een bevestiging is van de eerste hypothese. Het is hierbij opvallend dat bij ouderen de toename van de expressieve groep voortkomt uit een afname van de relationele groep (en dus niet uit een afname van de instrumentele groep).

Mannen en vrouwen verschillen niet in de preferentie voor de expressieve gezinswaarden en dit bevestigt de derde hypothese. In strijd hiermee is echter de bevinding dat zowel in 1981 als in 1990 er meer vrouwen dan mannen zijn die zich kenmerken door een instrumentele gezinsoriëntatie.

Vergelijking van de omvang van de latente klassen door de tijd heen, laat zien dat zowel bij mannen als bij vrouwen de omvang van de instrumentele klasse is afgenomen, terwijl de expressieve groep is toegenomen. Dit is wederom een bevestiging van de eerste hypothese.

6.3 Westerse verzorgingsstaten

De uitgevoerde latente klasse-analyse voor de drie verzorgingsstaten te weten, Zweden, West-Duitsland en de Verenigde Staten leidt tot een selectie van dezelfde zes indicatoren als in het algemene model. Het is dus niet zo dat andere indicatoren in een bepaald land leiden tot verschillen tussen de groepen. Daarnaast geldt voor alle drie de landen dat een model met drie inhoudelijk dezelfde latente klassen de beste fit geeft. Naast deze stabiliteit van het meetinstrument dient wel gezegd te worden dat er sprake is van een (iets) slechtere profilering van de typologie. Dit betekent dat het antwoordpatroon niet altijd eenduidig is, waardoor bijvoorbeeld de expressieve groep soms een hogere kans heeft op een instrumentele score dan op een expressieve score (10). In tabel 3 staat de omvang van de verschillende latente klassen voor de drie landen weergegeven.

Tabel 3: Omvang van de latente klassen (in %) voor de drie verschillende verzorgingsstaten in 1981 en 1990.

	1981			1990		
	instr.	rel.	expr.	instr.	rel.	expr.
Zweden	28	40	32	31	25	44
de Verenigde Staten	46	32	22	43	27	30
West-Duitsland	27	20	53	24	17	59

Uit de vergelijking van de omvang van de expressieve groepen valt te concluderen dat het, geheel tegen de verwachting in, de respondenten uit West-Duitsland zijn die de sterkste expressieve gezinsoriëntatie hebben. De Amerikanen kennen de zwakste ondersteuning voor de expressieve gezinswaarden. Dit resultaat doet zich op beide tijdstippen voor. In tegenstelling tot de verwachting zijn het dus niet de respondenten uit Zweden maar de West-Duitsers die het gezin het meest expressief waarderen. Daarnaast zijn het niet de West-Duitsers maar de Amerikanen die de expressieve gezinswaarden het minst prefereren. De respondenten uit de Verenigde Staten prefereren de instrumentele gezinswaarden het meest gevolgd door de Zweden. De respondenten uit West-Duitsland ondersteunen deze waarden het minst. De verwachtingen dat de respondenten uit West-Duitsland de instrumentele gezinswaarden het meest zouden onderschrijven en de respondenten uit Zweden het minst wordt dus niet bevestigd. Op basis van deze bevindingen dient hypothese vier dan ook verworpen te worden.

Hoewel hiermee de verwachte samenhang tussen verzorgingsarrangementen en onderschrijving van gezinswaarden niet naar voren komt, zijn er toch opmerkelijke verschillen in de gezinsoriëntatie door de burgers van de verschillende landen. Zo hebben twee keer zoveel respondenten uit West-Duitsland dan uit de Verenigde Staten een expressieve oriëntatie ten opzichte van het gezin. Bij de preferentie voor de instrumentele gezinswaarden ligt deze verhouding andersom.

Conform de eerste hypothese is de bevinding dat in alle drie de landen in de periode 1981-1990 de omvang van de expressieve groep is toegenomen. Hierbij is de grote toename in Zweden, met 12%, het meest opvallend (11). In West-Duitsland en de Verenigde Staten gaat de toename van de expressieve groep samen met een afname van de instrumentele groep, hetgeen in overeenstemming is met hypothese een. Deze hypothese wordt voor Zweden echter niet bevestigd want daar is het aantal respondenten met een instrumentele gezinsoriëntatie toegenomen.

6.4 Samenhang tussen gezinsoriëntatie en tolerantie

Een laatste aspect wat aan de orde komt is in hoeverre de voorkeur voor bepaalde gezinswaarden iets zegt over de houding ten aanzien van seksualiteit en abortus. Hierbij is verondersteld dat er sprake is van een samenhang. Deze bestaat er uit dat respondenten die zich kenmerken door een expressieve gezinsoriëntatie een toleranter houding ten aanzien van seksualiteit en abortus hebben, dan respondenten die een

instrumentele gezinsoriëntatie hebben. Tabel 4 geeft voor de respondenten die zich kenmerken door òf een instrumentele òf een expressieve gezinsoriëntatie de gemiddelde score ten aanzien van seksualiteit en abortus weer (hoe hoger de score, hoe toleranter).

Tabel 4: Gemiddelde score ten aanzien van seksualiteit en abortus voor de instrumentele en expressieve groep in 1981 en 1990.

	groep met een instrumentele gezinsoriëntatie		groep met een expressieve gezinsoriëntatie	
	1981	1990	1981	1990
seksualiteit	13.4	14.4	21.4	21.1
abortus	5.8	5.9	6.4	6.4

Uit tabel 4 komt naar voren dat, conform hypothese vijf, een expressieve gezinsoriëntatie samengaat met een toleranter houding ten aanzien van seksualiteit en abortus. Dit verschil in tolerantie tussen de instrumentele en de expressieve groep komt op beide tijdstippen naar voren. Wat hierbij opvalt is dat in deze periode de tolerantie in de instrumentele groep is toegenomen, terwijl er in de expressieve groep sprake is van stabiliteit of zelfs een (licht) afnemende tolerantie. Dit leidt ertoe dat de verschillen tussen enerzijds gezinsoriëntatie en anderzijds de mate van tolerantie in 1990 kleiner zijn dan in 1981. Soortgelijke resultaten komen ook terug bij de analyse van jongeren/ouderen, mannen/vrouwen en voor de respondenten uit de drie verschillende verzorgingsstaten afzonderlijk (niet gepresenteerd).

7. SAMENVATTING EN DISCUSSIE

In dit artikel is ingegaan op de veranderende oriëntatie ten aanzien van het gezin. Hierbij kwam naar voren dat de gezinscultuur veranderd is van samenhangende opvattingen naar een cultuur die zich kenmerkt door een verwezenlijking van persoonlijke wensen en doelen. Bij deze culturele verandering speelt het proces van individualisering een centrale rol. Om de gevolgen van dit individualiseringsproces te kunnen onderzoeken is er een onderscheid gemaakt in enerzijds instrumentele en anderzijds expressieve gezinswaarden.

De vraag in hoeverre individualisering is voortgeschreden stond centraal in dit artikel. De aandacht was hierbij gericht op de uitkomsten van de individualisering en niet zo zeer op het proces (Laermans, 1994). In een onderzoek naar het (inhoudelijke) proces van individualisering zou de nadruk sterker dienen te liggen op de vraag of mensen inderdaad vanuit een grotere beslissingsautonomie hun waardenoriëntaties kiezen. Hierbij speelt het probleem of dit wel met het hier gemaakte onderscheid in instrumentele en expressieve waarden gemeten kan worden (Waage, 1994). In deze studie is verondersteld dat de naoorlogse veranderingen op het gebied van het gezin (mede) geïnitieerd zijn door de individualisering. De richting van deze veranderingen wijzen naar een toenemende nadruk op zelfontplooiing en autonomie. De onderzoeksvraag werd hiermee dat als individualisering een universeel en continu proces is, dit als

uitkomst heeft dat de expressieve gezinswaarden in 1990 sterker worden onderschreven dan in 1981 en dat dit gepaard gaat met een zwakkere ondersteuning voor de instrumentele gezinswaarden. De resultaten bevestigen deze verwachtingen. De preferentie voor de expressieve gezinswaarden is toegenomen en dit gaat gepaard met een afname van de ondersteuning van instrumentele gezinswaarden (alleen in Zweden is de preferentie voor de instrumentele gezinswaarden toegenomen en is deze voor ouderen stabiel gebleven).

Deze verandering in de onderschrijving van gezinswaarden komt zelfs in een relatief korte periode van negen jaar (1981-1990) naar voren. Deze resultaten verwerpen de veronderstelling dat het startpunt van deze studie (1981) te laat zou zijn omdat de meeste waarden-veranderingen zich al voor die tijd zouden hebben afgespeeld (Nauta, 1988; De Moor, 1993). De conclusie is dan ook dat individualisering een proces is wat (nog steeds) in volle gang is (Zwaan, 1993) en ertoe leidt dat de Westerse gezinscultuur zich in toenemende mate gaat kenmerken door een nadruk op zelfontplooiing waarbij de verwezenlijking van persoonlijke doelen en wensen voorop staat. Dit heeft ook gevolgen voor de ontwikkelingen op seksueel gebied en ten aanzien van abortus omdat een expressieve gezinsoriëntatie samengaat met een tolerantere houding op deze domeinen.

In deze studie is gewerkt met latente klasse-analyse waarmee de onderlinge samenhang tussen de verschillende aspecten van gezin en gezinsleven is nagegaan. Hiermee kan wat meer gezegd worden over de differentiatie van de gezinscultuur. Op de eerste plaats komt naar voren dat de respondenten niet simpelweg zijn in te delen in twee groepen die zich onderscheiden door enerzijds een instrumentele en anderzijds een expressieve gezinsoriëntatie. Er blijkt meer differentiatie te bestaan in de opvattingen over het gezin omdat er tussen deze twee groepen een derde groep is die in deze studie 'relationeel' genoemd is. Deze groep heeft de hoogste kans om op de huwelijksaspecten expressief te scoren en op de andere aspecten (relatie ouder-kind en de opvoeding) instrumenteel. Bij de drie geselecteerde groepen is sprake van een eenduidig scorepatroon, wat ook geldt voor mannen/vrouwen, jongeren/ouderen en verschillende landen afzonderlijk. Dit geeft aan dat er naast pluriformiteit ook sprake is van uniformiteit. Deze uniformiteit is er echter ten aanzien van zes indicatoren. Dit betekent dat op de meeste gezinsaspecten (7 van de 13) de meerderheid van de respondenten de hoogste kans heeft op hetzelfde antwoord. Inhoudelijk is hierbij sprake van een gedifferentieerd patroon te weten, er is de ene keer sprake van de hoogste kans op een expressieve score en de ander keer op een instrumentele score. Er is geen sprake van uniformiteit tussen de drie groepen in die zin dat ze allen op de zeven indicatoren dezelfde kans hebben op òf een instrumentele score òf dat ze allen op de zeven indicatoren expressief scoren. Geconcludeerd kan worden dat de Westerse gezinscultuur zich tot een bepaalde hoogte kenmerkt door pluriformiteit. Op de meerderheid van de gezinsaspecten is de waardering pluriform. Naast deze pluriformiteit is er echter sprake van uniformiteit omdat op basis van zes aspecten de respondenten ingedeeld kunnen worden in drie groepen die zich kenmerken door uniformiteit ten aanzien van de oriëntatie op het gezin.

Een laatste opmerking kan gemaakt worden ten aanzien van de gezinsoriëntatie in verschillende verzorgingsstaten. De verwachting dat 1) arrangementen gericht op het individu samengaan met een expressieve gezinsoriëntatie en 2) traditionelere

arrangementen samengaan met een instrumentele oriëntatie, zijn verworpen. Een verklaring hiervoor kan gelegen zijn in het gegeven dat er (te) weinig overeenkomst is tussen de beleidskenmerken waarop de landen geselecteerd zijn en de gemeten gezinswaarden. In het beleid staan de macro-aspecten van de sociale rechten voor burgers en de mate waarin de arbeidsmarkt toegankelijk is voor vrouwen centraal. De gemeten gezinswaarden hebben betrekking op het micro-niveau en gaan over huwelijk, de relatie ouder-kind en de opvoeding van kinderen. Mogelijk is de afstand tussen deze twee aspecten te groot, waardoor er geen relatie is gevonden tussen de verzorgingsarrangementen en de onderschrijving van gezinswaarden. De laatste conclusie die getrokken kan worden is dan ook dat de relatie tussen verzorgingsarrangementen en de preferentie voor bepaalde gezinswaarden onduidelijker is dan op voorhand werd verwacht. Nader onderzoek naar de relatie tussen kenmerken van een land en de gezinswaarden die burgers ondersteunen blijft nodig. In deze studie zijn immers grote verschillen gevonden tussen Westerse landen in de gezinsoriëntatie. Dit maakt het aannemelijk dat bepaalde landkenmerken (anders dan de hier onderzochte verzorgingsarrangementen) een invloed hebben op de gezinswaarden die burgers ondersteunen.

VOETNOTEN

- (1) Zie voor een uitgebreidere beschrijving van deze demografische transitie in West-Europa: Zwaan, T. (1993), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, pp. 247-262.
- (2) Sterker nog, de ontwikkelingen van het 'nieuwe' vaderschap is een populair onderwerp binnen de sociale wetenschappen geworden. Zie hiervoor ondermeer: Hochschild, A en A. Machung. (1989), *The second shift. Working parents and the revolution at home*. Van Dongen e.a., (1995), *Changing fatherhood: a multidisciplinary perspective*.
- (3) In termen van causaliteit is hier sprake van een cirkelredenering: waarden beïnvloeden arrangementen en arrangementen beïnvloeden waarden waarbij niet vast te stellen is welke invloed de eerste/belangrijkste is.
- (4) Het gegeven dat we deze gezinscultuur traditioneel noemen maakt duidelijk dat de begrippen traditioneel en modern relatieve begrippen zijn (Lam, 1994). Wat hier nu tradioneel genoemd wordt was aan het begin van deze eeuw immers modern.
- (5) Verwezen wordt naar de volgende publicaties. Harding, S. e.a. (1986), *Contrasting Values in Western Europe: unity, diversity and change*. Halman, L. e.a. (1987), *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Halman, L. (1991), *Waarden in de Westerse wereld. Een internationale exploratie van waarden in de Westerse wereld*. Ashford, S. en N. Timms (1992), *What Europe thinks. A study of Western European values*. Ester, P. e.a. (1993), *The individualizing society. Value change in Europe and North-America*. Moor, de R. (1995), *Values in western societies*.

-
- (6) De gezinsstructuur is gemeten door de volgende drie items: 1) om gelukkig op te groeien heeft een kind een thuis nodig met zowel een vader als een moeder, 2) om aan haar bestemming te voldoen dient een vrouw kinderen te krijgen en 3) een vrouw wil een kind hebben dat ze als moeder alléén wil opvoeden omdat ze geen vaste relatie met een man wil (Van den Akker e.a., 1993: 108).
 - (7) De opvattingen over aspecten die men van belang acht voor een succesvol huwelijk hebben als antwoordcategorieën: 1 'zeer belangrijk', 2 'redelijk belangrijk' en 3 'niet zo belangrijk'. De antwoordcategorieën bij de items die de gezinsstructuur en de ouder-kind relatie meten zijn 'eens-oneens'. Is men het eens met een stelling dan is dit een instrumentele opvatting. Is men het met de stelling oneens dan is dit een expressieve opvatting. De opvattingen omtrent de opvoedingsaspecten hebben als antwoordmogelijkheden 'ja-nee'.
 - (8) Voor meer informatie over latente klasse-analyse wordt verwezen naar de volgende literatuur. Knoke, D en P.J. Burke (1980), *Loglinear models*. McCutcheon, A.L. (1987), *Latent class analysis*. Hagenaars, J.A. (1993), *Loglinear models with latent variables*. In deze studie is gewerkt met het programma LEM (loglinear and event history analysis with missing data). Dit computerprogramma is geschreven door Jeroen Vermunt van de vakgroep Methoden van Onderzoek aan de Katholieke Universiteit Brabant.
 - (9) De enige uitzondering bij de analyse van mannen en vrouwen afzonderlijk is dat voor vrouwen in 1990 de relationele groep ten aanzien van het item 'kinderen zijn een belangrijk aspect voor een succesvol huwelijk' een hogere kans hebben op een instrumentele dan een expressieve score (respectievelijk .51 en .49). In de analyse van ouderen geldt dat in 1981 het item 'het aanleren van onafhankelijkheid is een belangrijk opvoedingsdoel' geen goede indicator is omdat voor de expressieve groep de kans op een instrumentele score hoger is dan op een expressieve score (respectievelijk .53 en .47).
 - (10) Voor Zweden is er met name bij de expressieve groep sprake van een slechtere profilering. In 1981 is de kans voor deze groep op een instrumenteel antwoord ten aanzien van het leren van onafhankelijkheid in de opvoeding hoger dan de kans op een expressief antwoord. Voor 1990 geldt dat de kans op een instrumenteel antwoord hoger is dan op een expressief antwoord ten aanzien van de items dat een goed huis en het hebben van kinderen belangrijk zijn voor een succesvol huwelijk. In West-Duitsland is het scorepatroon van de instrumentele groep minder eenduidig. Dit komt door de indicator 'goede huisvesting is een belangrijk aspect voor een succesvol huwelijk' waarbij sprake is van een hogere kans op een expressief antwoord in plaats van op een instrumenteel antwoord. De resultaten voor de Verenigde Staten laten de minste afwijkingen zien. Hier geldt alleen dat in 1981 de expressieve groep een hogere kans heeft op een instrumenteel antwoord dan op een expressief antwoord ten aanzien van het leren van onafhankelijkheid in de opvoeding.

- (11) Mogelijk hangt dit samen met een onduidelijker profilering van de expressieve groep in 1990. Op twee van de zes indicatoren heeft deze groep een hogere kans op een instrumentele score dan een expressieve score (zie noot 10).

**BIJLAGE 1:
DATA EUROPESE WAARDENONDERZOEK 1981 EN 1990**

	1981	1990
België	1142	2792
Canada	1254	1730
Denemarken	1182	1030
Frankrijk	1200	1002
Groot-Brittannië	1167	1484
Ierland	1214	1000
Italië	1348	2018
Nederland	1221	1017
Noorwegen	1051	1239
Spanje	2303	2637
Verenigde Staten	2325	1787
West-Duitsland	1305	2101
IJsland	927	702
Zweden	954	1029
Totaal	18593	21568
Mannen	9111	10551
Vrouwen	9482	11017
Jongeren	7212	11570
Ouderen	11096	9963

BIBLIOGRAFIE

- ASHFORD, S. en N. TIMMS (1992), *What Europe thinks. A study of Western european values*. Aldershot: Dartmouth.
- CORVER, C., W. DUMON en J. JONKER (1985), *Primaire leefvormen. Ontwikkelingen in theorieën, onderzoek en problemen in de jaren zeventig*. Amsterdam: SISWO.
- DE HOOG, C. (1989), 'Het gezin: ontwikkeling en actualiteit', *Gezin* 3: 128-148.
- DE MOOR, R. (1993), 'Epilogue', pp. 229-232, in: P. ESTER e.a., (ed.), *The individualizing society. Value changes in Europe and North-America*. Tilburg: University Press.
- DE MOOR, R. (1995), *Values in western societies*. Tilburg: University Press.
- DE REGT, A. (1993), 'Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw', pp. 193-218, in: T. ZWAAN (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open universiteit.
- DE REGT, A. (1993), 'Het ontstaan van het 'moderne' gezin, 1900-1950', pp. 219-239, in: T. ZWAAN (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open universiteit.
- DE SWAAN, A. (1983), *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990), *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- ESTER, P., L. HALMAN en R. DE MOOR (1993), *The individualizing society. Value changes in Europe and North-America*. Tilburg: University Press.
- FELLING, A., J. PETERS en O. SCHREUDER (1983), *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- FRINKING, G. en J. NELISSEN (1988), *Het kind als keuze. Demografische ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: SDU.
- GIDDENS, A. (1992), *The transformation of intimacy. Sexuality, love & eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- GUNDELACH, P. (1994), *National value differences. Modernization or institutionalization?* Paper gepresenteerd op de vierde conferentie voor 'the study of European Ideas', Graz, Oostenrijk, augustus 1994.
- HAGENAARS, J.A. (1993), *Loglinear models with latent variables*. Newbury Park: Sage.
- HAGENAARS, J.A. en L.C. HALMAN (1989), 'Searching for ideal types: the potentialities of latent class analysis', *European Sociological Review* 5: 81-96.
- HALMAN, L., F. HEUNKS., R. DE MOOR en H. ZANDERS (1987), *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg: University Press.
- HALMAN, L. en F. HEUNKS (1988), *De toekomst van de tradities. Vier visies op een onderzoek naar waarden en normen*. Tilburg: University Press.
- HALMAN, L. (1991), *Waarden in de Westerse wereld. Een internationale exploratie van de waarden in de Westerse samenleving*. Tilburg: University Press.
- HALMAN, L. (1994), *Individualism in Europe and North America*. Paper gepresenteerd op het 13e Wereld sociologen congres, Bielefeld, 18-23 juli 1994.
- HARDING, S., D. PHILLIPS en M. FOGARTY (1986), *Contrasting values in Western Europe. Unity, diversity and change*. Londen: Macmillan.
- HOCHSCHILD, A. en A. MACHUNG (1989), *The second shift. Working parents and the revolution at home*. New York: Vinking Penguin.

- INGLEHART, R. (1977), *The silent revolution. Changing values and political styles among Westerns publics*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- INGLEHART, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.
- JACOBS, T. (1989), 'Paarrelatie en gezin: facetten van een groeiende huwelijks-cultuur', *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 80: 845-865.
- KNOKE, D en P.J. BURKE (1980), *Loglinear models*. Newbury Park: Sage.
- KOOY, G.A. (1977), *Het modern-Westers gezin. Een inleidende gezinssociologische beschouwing*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- LAM, I. (1994), *De mythe van het 'lege nest'. Over paarrelaties als de kinderen het huis uit zijn*. Utrecht: ISOR.
- LAERMANS, R. (1994), 'De ene individualisering is de andere niet', *Tijdschrift voor Sociologie* 15: 357-369.
- LESTHAEGHE, R. (1987), 'Gezinsvorming en -ontbinding: de twee transities', *Tijdschrift voor Sociologie* 8: 9-33.
- MARSH, C en S. ARBER (1992), *Families and households. Divisions and change*. Londen: Macmillan.
- MARSH, C en S. ARBER (1992), 'Research on families and households in modern Britain: an introductory essay', pp. 1-25, in: C. MARSH en S. ARBER (eds.), *Families and households. Divisions and change*. Londen: Macmillan.
- MCCUTCHEON, A.L. (1987), *Latent class analysis*. Newbury Park: Sage.
- NAUTA, A. (1988), 'De Europese waardenstudie: een terugblik', pp. 31-42, in: L. HALMAN en F. HEUNKS (eds.), *De toekomst van de tradities. Vier visies op een onderzoek naar waarden en normen*. Tilburg: University Press.
- SAINSBURY, D. (1993), *Gendering welfare states*. Londen: Sage.
- SHORTER, E. (1975), *De wording van het moderne gezin*. Baarn: Ambo. Oorspronkelijke titel: *The making of modern family*. New York: Basis Books.
- SIAROFF, A. (1993), 'Work, welfare and gender equality: a new typology', pp. 82-100, in: D. SAINSBURY (ed.), *Gendering welfare states*. Londen: Sage.
- SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU. (1994), *Sociaal en cultureel rapport*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- VAN DEN AKKER, P (1988), 'Mannen, vrouwen en kinderen in verschuivend perspectief', pp. 13-33, in: G. FRINKING en J. NELISSEN (eds.), *Het kind als keuze. Demografische ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: SDU.
- VAN DEN AKKER, P en T. MANDEMAKER. (1991), *Geborgenheid en zelfontplooiing*. Tilburg: Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek (IVA).
- VAN DEN AKKER, P., L. HALMAN en R. DE MOOR (1993), 'Primary relations in Western societies', pp. 97-128, in: P. ESTER e.a., (ed.), *The individualizing society. Value changes in Europe and North America*. Tilburg: University Press.
- VAN DE KAA, D.J. (1987), 'Europe's second demographic transition', *Population Bulletin* 42: 1-57.
- VAN DER AVORT, A. (1987), *De gulzige vrij-blijvendheid van expliciete relaties*. Tilburg: University Press.
- VAN DONGEN, M., G. FRINKING en M. JACOBS (1995), *Changing fatherhood: a multidisciplinary perspectief*. Amsterdam: Thesis publishers.
- VERMUNT, J.K. (1991), 'Leefstijl en demografisch gedrag: een toepassing van letente-klasse-analyse', *Maandstatistiek Bevolking*, 11: 13-25.

- WAEGE, H. (1994), 'Individualisering, sociale integratie en solidariteit: enkele thesen empirisch getoetst', *Tijdschrift voor Sociologie* 15: 327-356.
- WEEDA, C.J. (1981), *Huwelijk, gezin en samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- WEEDA, C.J. (1981), 'Inleiding: ontwikkelingen in huwelijk en gezin', pp. 11-56, in: C.J. WEEDA (ed.), *Huwelijk, gezin en samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- WEEDA, C.J. (1985), 'Veranderende ideaalbeelden rond primaire leefvormen in hun macro-sociologische betekenis', pp. 109-124, in: C. CORVER e.a., (eds.), *Primaire leefvormen. Ontwikkelingen in theorieën, onderzoek en problemen in de jaren zeventig*. Amsterdam: SISWO.
- WEEDA, I. (1989), *Samen leven. Een gezinssociologische inleiding*. Leiden: Stenfert Kroese.
- ZWAAN, T. (1993), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open universiteit.
- ZWAAN, T. (1993), 'Families, huwelijken en gezinnen: een introductie', pp. 11-37, in: T. ZWAAN (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open universiteit.
- ZWAAN, T. (1993), 'Recente transities in huwelijk, gezin en levenscyclus', pp. 241-264 in: T. ZWAAN (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam/Heerlen: Boom/Open universiteit.
- ZWAAN, T. (1994), 'De verschuivende hoeksteen', *Jeugd en samenleving* 12: 660-675.